

جغرافیای تاریخی ساوه

علی اصغر رضوانی

مرکز آموزش عالی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری

چکیده

آثار و شواهد به دست آمده از تپه‌های باستانی پیش از تاریخ نشان می‌دهد که شهر ساوه از قدمت تاریخی زیادی برخوردار است. وجود قلعه بسیار بزرگ آسیا آباد ساسانی در جوار شهر، قدمت آن را به دوره ساسانی می‌رساند. جغرافی‌نویسان اسلامی نیز شهر ساوه را از آثار دوره اسلامی نامیده‌اند. ساوه در قرون اولیه اسلامی توسط حکام عرب و در اوایل قرن چهارم هجری قمری به دست حکام ایران اداره می‌شد. مطالعات انجام شده توسط مورخان نشان می‌دهد که این شهر در دوران اسلامی تا اوایل قرن هفتم و بعد از حمله مغول تا اوایل قرن دهم دوران درخشان خود را گذرانده است.

در شهر ساوه کتابخانه بزرگی وجود داشت که به دست مغولان به آتش کشیده شد. وجود بیمارستان‌ها، مدارس و رباط‌ها در این شهر نشان از اهمیت و اعتبار آن است. در این شهر میوه‌های انجیر، سیب و انار به فراوانی یافت می‌شد همانگونه که اکنون نیز انار ساوه از شهرت خاصی برخوردار است. قبر امامزاده اسحق برادر امام رضا (ع) نیز در ساوه قرار دارد. مسجد جامع این شهر با کتیبه‌های متعدد مربوط به دوره‌های مختلف معماری خود از زیبایی خاصی برخوردار بوده که در حال حاضر نیز شاهد آن هستیم. در چهار فرسخی شهر ساوه مقبره شموئیل پیغمبر قرار دارد. حمدالله مستوفی نیز از شاهراه‌های ارتباطی این شهر نام برده است. شهر ساوه تا دوره صفویه از نظر صنعت سفالگری رقیب بزرگی برای شهرهای ری و کاشان محسوب می‌شد. خزف‌هایی که قدیمی‌ترین انواع آن مربوط به قرن چهارم هجری قمری است در این شهر کشف شده که نشان دهنده رونق صنعت سفالگری در این شهر است. سفال‌های مکشوفه در ساوه مربوط به دوره ساسانی، اوایل اسلام تا دوره صفویه است.

واژه‌های کلیدی: مسجد جامع ساوه، کتب‌خانه بوطاهر خاتونی، دریاچه ساوه، امامزاده اسحق، شموئیل پیغمبر، سفالگری، خزف‌سازی.

مقدمه

عواملی که در گذشته و حال به طور نسبی در کنار یکدیگر موجب پیدایش و گسترش شهرها می‌شوند کدامند؟ بدیهی است استقرار سکونتگاه‌های شهری ناشی از عوامل متعددی است که مهمترین آنها دسترسی به منابع آبی، شرایط آب و هوایی، موقعیت جغرافیایی به ویژه ارتباطی، امنیت وجود پتانسیل‌های معدنی، اراضی مستعد کشاورزی در پسکرانه‌های زراعی شهر، مناطق روستایی پیرامون آن و نظایر آن است. توانمندی‌های منطقه‌ای معمولاً استمرار حیات شهری و زندگی شهرنشینی را به دنبال دارد. نوع این توانمندی‌ها نقش شهری را نیز به وجود می‌آورد. وجود شهرهای قدیمی در کشور و از جمله شهر ساوه که هنوز پابرجاست ناشی از عوامل مثبتی است که در دو بعد طبیعی و انسانی قابل ملاحظه است. مکان‌یابی شهر ساوه در موقع کنونی خود با استناد به شواهد عینی و آثار مکشوفه، ناشی از بستری مناسب برای استقرار و شکل‌گیری آن بوده است، عوامل متعددی که در کنار یکدیگر شرایط لازم را برای ایجاد و شکل‌گیری این شهر در طول تاریخ به وجود آورده است کماکان به قوت خود باقی است و به همین لحاظ است که شهر ساوه هنوز پابرجا و در حال گسترش است. از این رو برای ادامه حیات این شهر لازم است عناصر و عوامل موجود را شناسایی نمود و با به کارگیری از دست‌آوردهای کنونی به ویژه تکنولوژی پیشرفته و فن‌آوری‌های نوین جهت‌های توسعه آن را در زمینه‌های مختلف مشخص نموده و با نقش‌دهی به شهر آن را به سوی رشد و توسعه‌ای ارگانیک سوق داد. امروزه لازمه شناخت وضع موجود شهرها مطالعات تاریخی آنها است. شناخت عناصر پایداری شهر ساوه و تقویت آنها در کنار سایر روش‌های برنامه‌ریزی موجب خواهد شد که این شهر روند توسعه خود را به گونه‌ای پایدار ادامه دهد.

برای آگاهی و شناخت هرچه بهتر شهرها بررسی جغرافیای تاریخی آنها، جایگاه ویژه‌ای دارد. سکونتگاه‌های زیستی بشر به ویژه شهرها که جمعیت بیشتری را در خود جای داده‌اند کماکان با گذشت زمان در حال توسعه و گسترش است، بدیهی است در چنین وضعیتی می‌بایست راهکارهایی را برگزید که شرایط لازم را برای تعادل بخشی به حیات انسان‌ها فراهم سازد. شناخت وضع موجود شهرهای کنونی به روش علمی و آگاهی از نارسایی‌ها و چالش‌های موجود از یک سو و وجود امکانات بالقوه و پتانسیل‌های مؤثر در ابعاد مختلف طبیعی و انسانی آنها از سوی دیگر در تعادل بخشی به توسعه هماهنگ و پایدار شهری بسیار اثربخش است. تحقیق و بررسی جغرافیای تاریخی شهر یعنی آنچه که در گذشته اتفاق افتاده است و براساس آن شهر شکل گرفته و توسعه یافته است «نتیجه کارکرد نیروهای طبیعی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی در دوره‌های گذشته بوده که با فضای امروزی شهر پیوند خورده است» (شکویی، حسین و موسی کاظمی، سید مهدی، ۱۳۸۴، ص ۳۰) و نگرش و توجه به آنها در برنامه‌ریزی آتی شهر به گونه‌ای مثبت تأثیرگذار است.

«جغرافیای تاریخی را بایستی به معنای مطالعه و بررسی جغرافیای یک منطقه در دوران‌های گذشته دانست و اینجاست که تفاوت عمده بین جغرافیای زمان حال که بر مبنای روابط مکانی استوار می‌گردد با جغرافیای تاریخی که در آن، عامل زمان نقش مهمی بر عهده دارد روشن می‌شود، لذا در این علم روابط مکانی انسان در قلب مقاطع زمانی در گذشته مطرح می‌شود تا چگونگی مسایل جغرافیایی امروز بشر بهتر درک شود (بیک محمدی، حسن، ۱۳۷۸، ص ۱۵).

۱۳۳۰، ص ۱۰۷۸). در جای دیگر از ساوه به معنی خرده طلا نام برده شده است که به علت حاصلخیز بودن زمین‌های اطراف آن به این نام تشبیه شده است (جغرافیای استان مرکزی، ۱۳۶۷، ص ۲۱).

ساوه در سده هفتم قبل از میلاد یکی از ده دژها و منزلگاه‌های سرزمین ماد به شمار می‌رفته است (ازکایی، پرویز، ۱۳۶۹، ص ۵). این شهر در فاصله شهرهای بزرگی مانند همدان و ری باستان قرار داشته و در ادوار مختلف تاریخی گاهی جزو همدان و زمانی جزو ری باستان محسوب می‌شده است. در این مورد جغرافی‌نویسان و مورخین، ساوه را بعضی اوقات جزو عراق عجم^۱ و زمانی جزو جبال^۲ یاد کرده‌اند، حال آنکه عراق عجم را ایرانیان در قرن ششم هجری قمری یعنی در دوره سلاجقه به ناحیه جبال اطلاق نموده‌اند. گرچه در نوشته‌ها و کتب

روش اتخاذ شده برای انجام این تحقیق با توجه به موضوع آن که به مطالعات گذشته شهر برمی‌گردد تا راهگشایی برای توسعه آتی آن باشد تلفیقی از روش‌های تحقیق باستان‌شناسی، تاریخ و جغرافیای تاریخی است، زیرا محیط‌های جغرافیایی به ویژه کانون‌های شهری در هر یک از دوره‌های تاریخی با توجه به شرایط حاکم سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی شکل می‌یابند و بسترهای جغرافیایی نیز نقش آنها را تقویت می‌کنند. مشاهدات عینی و آگاهی از خصوصیات جغرافیای تاریخی شهر نیز چه از طریق حضور در محل و چه استفاده از منابع تاریخی، اسناد و مدارک موجود به ویژه تحقیقات باستان‌شناسی که بر روی مسجد جامع ساوه صورت گرفته و کتیبه‌های موجود در آن در انجام این تحقیق مدنظر قرار گرفته است. مراحل بعدی تحقیق شامل تجزیه و تحلیل داده‌ها و بررسی حوادث تاریخی و تأثیر آن بر روی شهر بوده است و سرانجام نتیجه‌گیری و دستیابی به آنچه که می‌تواند راهگشایی برای بقا و حیات فیزیکی و انسانی شهر ساوه باشد که در انتهای بحث به آن پرداخته شده است.

جغرافیای تاریخی ساوه

واژه ساوه بی‌مناسبت با آب نیست به طوری که برخی از مردم ساوه می‌گویند ساوه در حقیقت «سه آوه» یا آبه مشتق از «آو» می‌باشد و «آو» در تلفظ محلی به معنی آب است (نهچیری، عبدالحسین، ۱۳۷۰، ص ۱۲۱). بنابراین به احتمال زیاد علت نامیده شدن به «آبه» یا «آوه» وجود آب در گذشته‌های دور در این منطقه بوده است (الویری، محسن، ۱۳۸۱، ص ۲۷). در برهان قاطع آمده است نام این شهر از نام پهلوان تورانی گرفته شده است که او را «ساوه شاه» نیز می‌گفتند (خلف تبریزی، محمدحسین،

۱- منظور از عراق عجم سرزمین‌هایی است محدود به: از مشرق به کویر خراسان و فارس از غرب به آذربایجان از شمال به کوه‌های البرز و از جنوب به خوزستان و عراق و این محدوده شامل مناطق زیر است:

گروس - همدان - کرمانشاه - قزوین - اراک - اصفهان - نهاوند - ری تا دربند بحر حزر - قسمت بزرگی از صحاری و مراتع ایران مرکزی. همانطور که در متن بالا یادآوری شده است نام عراق عجم را ایرانیان ظاهراً در قرن هشتم هجری قمری در دوره سلاجقه به ناحیه جبال اطلاق نموده‌اند.

برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به: گزیده مشترک یاقوت حموی، ترجمه محمد پروین گنابادی، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، سال ۱۳۶۲، ص ۵۰.

سرزمین‌های خلافت شرقی، تألیف لسترنج، ترجمه محمود عرفان از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، سال ۱۳۳۷، ص ۲۰۰.

تاریخ ایران قدیم از آغاز تا انقراض ساسانیان، تألیف حسن پیرنیا «مشیرالدوله»، از انتشارات کتابخانه خیام؛ باستان‌شناسی ایران باستان تألیف لوئی واندنبرگ ترجمه عیسی بهنام، انتشارات دانشگاه تهران، سال ۱۳۴۸، ص ۱۲۰، دایره‌المعارف فارسی، جلد اول به سرپرستی علامت‌محسین مصاحب، مؤسسه انتشارات فرانکلین، ۱۳۴۰، ص ۷۲۷.

۲- همانطور که یادآوری شده ناحیه عراق عجم تا قبل از قرن ششم هجری قمری به نام جبال خوانده می‌شد. برای اطلاعات بیشتر می‌توان به مراجع فوق‌الذکر مراجعه نمود.

ضمن رعایت ترکیب تاریخی و آوردن عین نوشته‌ها، ترسیم از وضع اقلیمی و سرگذشت وقایع مهم تاریخی این شهر در گذشته بیان شود.

ابن حوقل جهانگرد سده چهارم هجری قمری می‌گوید: «... از همدان به ساوه سی فرسخ است و ساوه شهری است پاکیزه و نیکو حال بر طریق عراق که شتر فراوان دارد و بیشتر حاجیان با این شتران به حج می‌روند زیرا از مردم آنجا ساربانانی هستند که مردم ماوراءالنهر و حوالی آن را به مکه می‌برند و از ساوه تا ری سی فرسخ است» (ابن حوقل، ۱۳۴۵، ص ۱۰۲).

در «تاریخ گزیده» نیز چنین آمده است: «رکن‌الدوله حسین بن بویه به حکم برادر در عراق عجم پادشاه بود... در محرم سنه ست و ستین و ثلاثمائه (۳۶۶ هـ. ق) در گذشت و ملک عراق به پسران کوچک داد... ری، همدان، قزوین، ابهر، زنجان، ساوه، اوه و بعضی از مناطق کردستان را به فخرالدوله علی و... مسلم داشت» (مستوفی، حمدالله، ۱۳۶۹، ص ۴۱۲).

در کتاب «از عرب تا دیالمه» آمده است که: «همدان در ضمن جنگ‌های ایران و اعراب به تصرف اعراب در آمده بود ولی حیش که یکی از بزرگان همدان بود پس از مدتی سر از اطاعت اعراب برداشت و بر علیه آنها قیام کرد اما شکست خورد و سپاهیان پراکنده و فراری او به طرف ساوه رفتند و در آنجا نیز نعیم بن مقرن بار دیگر با آنها به جنگ پرداخت و آنها را شکست داد» (پرویز، عباس، ۱۳۳۸، ص ۲۹۳). در «حیب‌السیر» آمده است: «در زمان سلطان مسعود غزنوی اهالی قم و ساوه که پای در میدان عصیان نهاده بودند ابوسهل حمدوی که حاکم ری بود از طرف سلطان مسعود سپاهی به آنجا فرستاد تا آنان را به اطاعت و فرمانبرداری در آورند» (خواندمیر، ۱۳۵۳، ص ۳۹۲).

پیش از اسلام نامی از ساوه برده نشده ولی با توجه به وجود تپه‌های باستانی پیش از تاریخ، می‌توان اذعان داشت که شهر ساوه از قدمت تاریخی زیادی برخوردار است. آثار و شواهد به دست آمده از امامزاده عبدالله در جنوب شهر و قلعه گبری الویر در شمال غرب و چندین تپه دیگر در بخش نوبران چنین نشان می‌دهد که این منطقه در قدیم بسیار آباد بوده و جزو دولت مرکزی ماد^۱ محسوب می‌شده است و پس از آن نیز جزو جدانشدنی حکومت‌های بعدی چون هخامنشیان و پارتیان و ساسانیان بوده است. جغرافی‌نویسان اسلامی نیز به شهر ساوه اشاره نموده و آن را از آثار دوره اسلامی نامیده‌اند در صورتی که وجود قلعه باستانی آسیا آباد که قلعه بسیار بزرگی در جوار شهر است، لااقل قدمت آن را به دوره ساسانیان می‌رساند. در مقاله‌ای تحت عنوان «پیگیری در مسجد جامع ساوه» چنین آمده است: «... با انجام کاوش‌های وسیع‌تر احتمالاً آثاری از دوره‌های پیش از اسلام در این شهر به دست خواهد آمد، کما اینکه ردپای معماری ساسانی را در مسجد جامع ساوه و برخی از زوایای آن به وضوح می‌توان بازشناخت.» (موسوی، سید محمود، ۱۳۵۵، ص ۱۷).

اطلاعات ما در زمینه پیشینه تاریخی ساوه بر اساس نوشته‌های مورخین و جغرافی‌دانان قرن چهارم هجری و در دوره‌های بعد از آن به ویژه سفرنامه سیاحان است که از ایران دیدن کرده‌اند و تا حد امکان سعی شده است

۱- سرزمین‌هایی بوده محدود به: از شمال به رود ارس و قلعه‌های البرز (در جنوب دریای خزر) و از شرق صحرای شوره‌زار دشت کویر و از مغرب و جنوب به سلسله جبال زاگرس و شامل: آذربایجان، کردستان و عراق عجم می‌شده است برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به تاریخ ایران از آغاز تا انقراض ساسانیان، تألیف حسین پیرنیا (مشیرالدوله)...، ص ۵۶- تاریخ ماد، تألیف دیاکونوف ترجمه کریم کشاورز، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، سال ۱۳۴۵، از ص ۱۱۵-۱۰۷.

ص ۲۲۸) و اما در مورد توسعه شهر ساوه و عظمت و اقتدار آن نیز می‌توان به آبادانی این شهر در گذشته اشاره کرد چنانکه حمدالله مستوفی مورخ قرن هشتم هجری قمری نقل می‌کند: «ساوه از اقلیم چهارم است و شهرکی اسلامی، طولش از جزایر خاللدات فه و عرض از خط استوا ۱۰ له و در اول در آن زمین بحیره^۲ بوده (شکل ۱) و در شب ولادت رسول اکرم، (ص) آب بحیره به زمین فروشد و آن از مبشرات بود و بر آن زمین شهری ساختند، بانی آن معلوم نیست، در این عهد خرابی به حال باروی او راه یافته بود. صاحب سعید خواجه ظهیرالدین علی بن ملک شرف‌الدین ساوجی طاب ثراهما آن را عمارت کرده و شرف و فرش آجر ساخت، دور آن بارو هشت هزار و دویست ذراع خلقی است. پسرش صاحب اعظم خواجه شمس‌الدین دور آن را نیز که پیوسته شهر است بارو کشید و داخل شهر گردانید و دور آن قریب چهار هزار ذراع خلقی بود. هوای آن به گرمی مایل اما درست است و آبش از رودخانه مزدقان و قنوات در آنجا نیز همچون آوه به زمستان آب یخ در چاه بندند تا به هنگام گرما باز دهد. ارتفاعاتش پنبه و غله زیاد بود. از میوه‌هایش انجیر و سیب و انار می‌باشد» (مستوفی، حمدالله، ۱۳۶۲، ص ۶۲) و در تاریخ گزیده گوید: «چون دولت به مغول رسید و حکومت به افتخاریان دادند- ساوه و آوه و زواره و جهرود بر آن مصاف کردند و تومانی خواندند» (مستوفی، حمدالله، ۱۳۳۹، ص ۷۷۸).

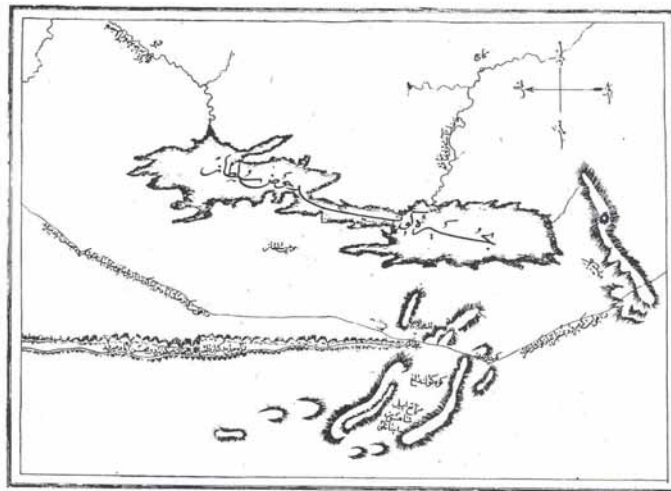
در مطلع سعدین و مجمع بحرین آمده... میرزا اسکندر عزم محاصره قم نمود و قلاع نواحی آن را مسخر فرمود. در قم مردم جنگی بسیار بودند جنگ‌های سخت کردند و

۲- نام چهارده جایگاه است و بر هر جایی اطلاق شود که (اغلب) پیوستگی به دریای بزرگ نداشته باشد، خواه آب آن شور و خواه شیرین و گوارا باشد. بحیره را دریاچه گویند.

در کتاب النقض آمده است: «بحمدالله تعالی کتب شیعه اصولیه ظاهر و باهر است و بیرون آنکه در سراهای ایشان باشد نسخه‌های بسیار در کتابخانه‌های بلاد اسلام نهاد است، به ری در کتب‌خانه صاحبی و به اصفهان در کتب‌خانه بزرگ و به ساوه در کتب‌خانه بوطاهر خاتونی» (قزوینی رازی، نصیرالدین، ۱۳۵۸، ص ۱۸).

یاقوت حموی گوید: «... شهری است معمور بین ری و همدان و فاصله ساوه و هر یک از این دو شهر ۳۰ فرسنگ است. در نزدیک آن شهری است به نام آوه، مردم شهر ساوه سنی شافعی هستند و شهر آوه شیعه امامیه و فاصله بین آن دو شهر، دو فرسنگ است و بین آنها همیشه جنگ و جدل بوده و تا سال ۶۱۷ هجری قمری هر دو شهر آباد بودند و مغولها بدانجا حمله کردند و به من خبر رسید که آنها آن دو شهر را خراب و همه سکنه آنجا را به قتل رساندند. در شهر ساوه کتابخانه‌ای وجود داشت که در دنیا بهتر از آن وجود نداشت که خبردار شدم آنها آن را آتش زده‌اند»^۱ (حموی، یاقوت، ۱۹۵۷، ص ۱۷۸). لسترنج در کتاب «سرزمین‌های خلافت شرقی» به نقل از قزوینی چنین آورده است: «در وسط مسجد، خزانه کتب جای داشت که در آن هر گونه کتابی که در آن زمان معتبر بود یافت می‌شد و به علاوه اسطرلابها و کره‌ها برای مطالعه علم نجوم، بیمارستان‌ها و مدرسه‌ها و رباط‌ها نیز در آن شهر وجود داشت و بر فراز در مسجد، طاقی بسیار بلند نظیر طاق کسری در مدائن دیده می‌شد» (لسترنج، ۱۳۷۷،

۱- در گزارش مطالعات اولیه جهت تهیه پروسه تعمیرات مسجد جامع ساوه آقای دکتر رضا کسمائی چنین آورده‌اند: «یکی از کشفیات بسیار مهمی که حین مطالعات و گمانه‌زنی‌ها به عمل آمد مساله خشتی بودن اسکلت اصلی و ساختمان اولیه مسجد جامع ساوه است که منشأ آن را می‌توان به دوره اولیه هنر اسلامی منتسب نمود. مسجد فعلی دارای یک قشر و پوشش روئی از آجر است در صورتی که در پشت این قشر آجری ساختمانی از خشت وجود دارد».

شکل ۱- نقشه دریاچه قم و موقعیت بحیره کویر حوزه سلطنت
(فن آ. اولناریوس ۱۶۳۸-۱۶۳۷ م)

بود. ساوه در قرن چهاردهم^۱ به دست حکمران محلی مرمت و ظاهراً حدود آن وسیع تر از سابق شد. با اینکه یکی از اماکن متبرک شیعیان یعنی قبر امامزاده اسحق برادر امام رضا (ع) در ساوه قرار داشت، با این حال شهر، یک شهر سنی بود، علاوه بر آن در قرن چهاردهم هم مانند این زمان قبر حضرت شموئیل پیغمبر را در حوالی شهر نشان می دادند (و. بارتولد، ۱۳۵۸، ص ۱۵۳۹).

حاج زین العابدین شیروانی در بستان السیاحه گوید: «... قدیم الایام مردم آنجا همگی اهل سنت و جماعت بودند و با مردم آوه همواره جنگ و جدل می نمودند اکنون جمیع سکنه اش شیعی مذهب و زحمت کشند» (شیروانی، حاج زین العابدین، ۱۳۴۲، ص ۳۰۶).

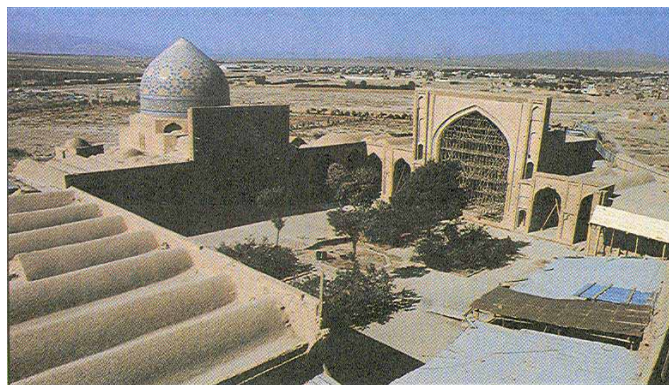
شاردن در سال ۶۷۵ میلادی در سیاحت نامه خود در مورد ساوه چنین نوشته است: «ساوه شهر بزرگی است که در یک صحرای شن زار و خشک واقع شده... محیط این شهر بالغ بر دو میل و دور تا دور آن را دیواری کشیده اند

میرزا اسکندر را کاری از پیش نمی رفت، در این حال نصرالله صحرایی حاکم ساوه اندیشید که هرگاه قم فتح شود نوبت ساوه خواهد بود و با آنکه میان او و محمد قمی نیک نبود عموزاده خود عمادگو، را با چند سپاه به مدد فرستاد و خواجه محمد را بدان سبب قوت و شوکت زیاد شد (سال ۸۱۵) (عبدالرزاق، مولانا کمال الدین، ۱۳۶۰، ص ۲۳۹).

و. بارتولد در «تذکره جغرافیای تاریخی ایران» چنین نقل کرده است: «و... بلوک ساوه جزو ولایت قم است. این فقیه هم در قرن دهم همینطور می نویسد ساوه از لحاظ سیاسی در قدیم مطیع ری بوده و نه همدان. از قراری که ابن رسته تعریف می کند، پست گمرکی حکمران ری در سمت غربی محل انشعاب راهها از همدان به ساوه و زرنند و قدری در سمت شرقی قریه بوسته بوده که در آن دوره هنوز پابرجا بود...».

در ساوه هم مانند ری مبارزه بین شهرنشینان که پیرو مذهب شافعی بودند با ساکنان روستاها که شیعی مذهب بودند دوام داشت. مرکز تشیع و کانون مبارزه با سنی ها قریه آوه بود که با فاصله کمی در مغرب شهر ساوه واقع

۱- منظور قرن چهاردهم میلادی است (قرن هشتم هجری قمری).

شکل ۲- نمای عمومی مسجد جامع ساوه

آن با بناهای مکشوفه دهانه غلامان^۱ قابل مقایسه است، اما بر اثر شواهد و ظواهر موجود در این بنا می‌توان نتیجه گرفت که طرح اولیه و ساخت و ساز فضای عمومی این مسجد مشتمل بر شبستان‌های طویل بوده که در اطراف حیاط مرکزی به طور یکپارچه ساخته شده است و خمیرمایه اصلی مصالح به کار رفته در این مجموعه شبستان‌ها که پیرامون حیاط مرکزی ساخته شده گل جبهه و خشت خام است، شکل شماره ۳ و ۴ نما و پلان مسجد جامع ساوه را نشان می‌دهد.» (مهریار، محمد، مجموعه مقالات اولین کنگره معماری و شهرسازی ایران، ص ۷۷۳).

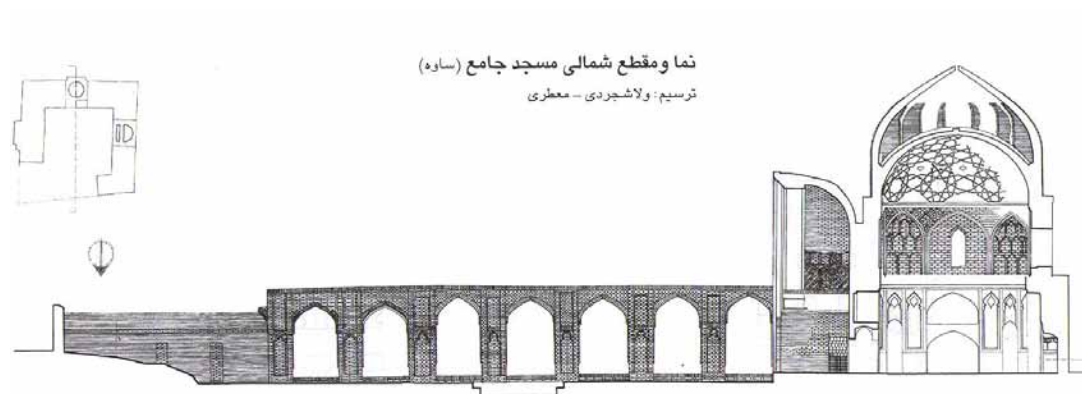
کتیبه‌های متعددی مربوط به دوره‌های مختلف معماری مسجد جامع ساوه در بخش‌های مختلف آن وجود دارد که هر یک در نوع خود از لحاظ تاریخ‌نگاری حایز اهمیت هستند. عمده این کتیبه‌ها از گچ ساخته و پرداخته شده‌اند. در بعضی از قسمت‌ها کتیبه‌هایی از جنس کاشی وجود دارد. این کتیبه‌ها در سال ۱۳۶۲ توسط آقای عبدالله قوچانی قرائت گردیده و شامل دو بخش است، کتیبه‌هایی که در حال حاضر در بخش‌های مختلف در محل اولیه قرار دارد و کتیبه‌هایی که در حین عملیات خاک‌برداری یا

ولی به هیچ وجه کثیرالنفوس نمی‌باشد به طوری که به استثنای مرکز شهر بقیه محلات مخروبه و غیر مسکون است و باروی شهر نیز چندان خوب نگهداری نمی‌شود و هیچگونه آثار شایان توجهی در اطراف و اکناف آن مشاهده نمی‌گردد ولی به طوری که از بقایا و اطلاع آثار و ابنیه گذشته استنباط می‌شود ساوه در گذشته بلده خوبی بوده است» (شاردن، ۱۳۵۰، ص ۵۱).

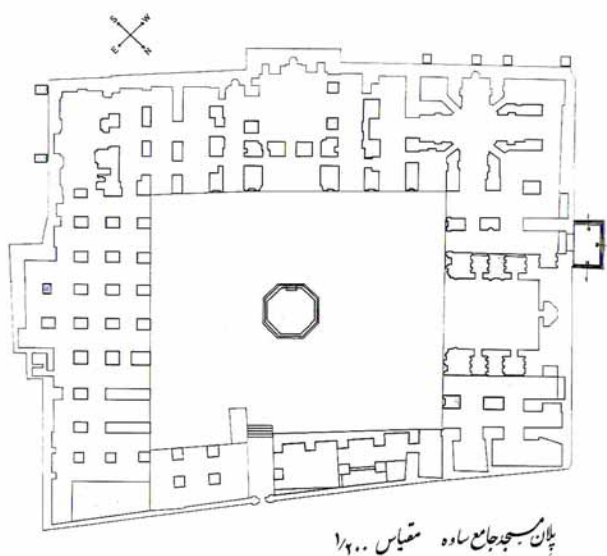
اوژن فلاندن در سفرنامه خود می‌گوید: «ساوه شهری کوچک است ولیکن در اثر داشتن چندین خرابه قدیمی شایان اهمیت است. مسجدی دارد که از کاشی‌های الوان زیبا و حواشی به خط کوفی تزیین گشته» (اوژن فلاندن، ۱۳۵۶، ص ۱۲۲). شالوده اولیه این بنا تاکنون روشن نگردیده و بیشتر سعی شده با استفاده از روش‌های مقایسه و تطبیق این بنا با سایر بناها و مساجد جامع ایران آن را تاریخ‌نگاری نمایند (شکل ۲).

مهندس محمد مهریار در مقاله سیر تحول معماری در مسجد جامع در باب تاریخ مسجد می‌گوید: «طرح و ساخت و ساز بنای اولیه مسجد جامع بومی است و از لحاظ نسبت فضاهای پر به خالی آن که معادل یک بر دو است و همچنین شکل عمومی و طرح بخش‌های موجود

۱- قدمت این بنا را به نیمه هزاره اول نسبت داده‌اند.

شکل ۳- نما و مقطع شمالی مسجد جامع ساوه (ولاشجردی و معطری، ۱۳۷۶)

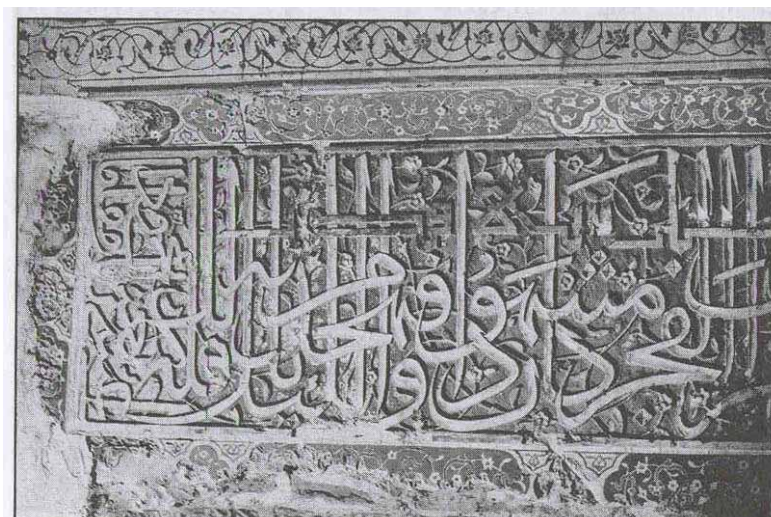
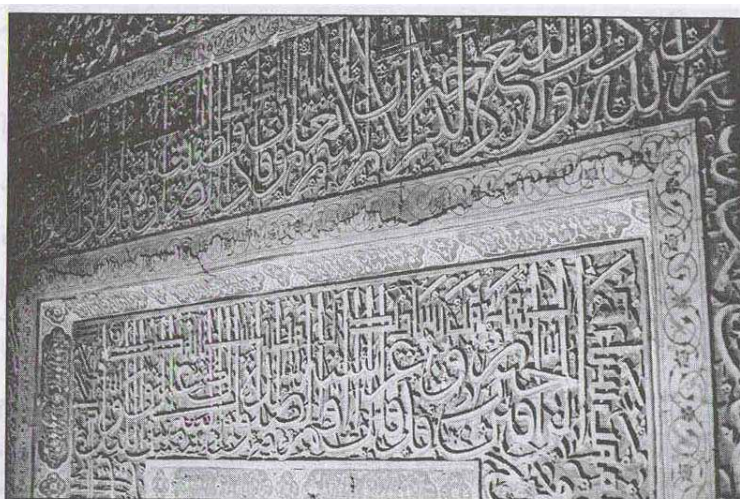
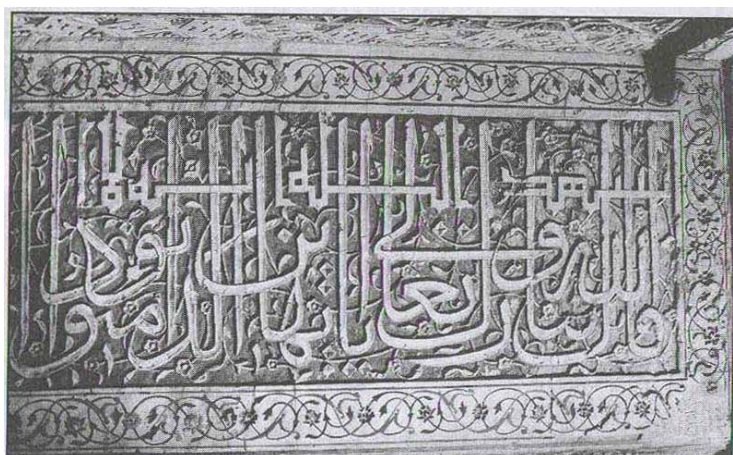

شکل ۴- پلان مسجد جامع ساوه، مقیاس ۱:۲۰۰

اوژن فلاندن در جای دیگر از سفرنامه خود می‌نویسد: در چهار فرسخی شهر ساوه مقبره شموئل پیغمبر واقع شده است. زمین‌های اطراف ساوه شن زار یا از نمک مستور است. انارهای ساوه در ایران خیلی اهمیت دارد بیش از سی‌چهل سانتیمتر محیط و رنگی سرخ تیره مخلوط به زرد دارد.» (اوژن فلاندن، ۱۳۵۶، ص ۱۲۲).
مارکوپولو در سفرنامه خود، در مورد ساوه می‌نویسد: «... در ایران شهری است موسوم به (سبا) که از آنجا سه

حفراری علمی به دست آمده و از محل‌های اصلی آنها اطلاع دقیقی در دست نیست. مجموعه شکل‌های شماره ۵ نمونه‌هایی از کتیبه‌های مسجد جامع ساوه را در دو حاشیه محراب مسجد نشان می‌دهد.
شکل شماره ۶ نیز کتیبه حاشیه طاق روی محراب را در چهار دایره و در هر دایره چهار بار کلمه محمد به خط کوفی بنایی گچبری و تکرار شده است.
کتیبه‌های مربوط به محراب کوچک نیز که به سبک خطوط کوفی متعلق به قرن پنجم و ششم هجری است در تصویر شماره ۷ نشان داده می‌شود.

۱- سبا SABA «همان ساوه فعلی است»

شکل ۵- مجموعه کتیبه‌های واقع در حاشیه محراب مسجد جامع ساوه که به خط ثلث و کوفی گجبری شده است.

شکل ۶- کتیبه حاشیه روی طاق محراب مسجد جامع ساوه

شکل ۸- ساوه از روی ترسیم فن آ. اولناریوس ۱۶۳۸-

۱۶۳۷ م

شکل ۷- کتیبه‌های محراب کوچک مسجد جامع ساوه

اصطخری از شهر ساوه به عنوان یک شهر مهم موصلاتی یاد می‌کند که بین راه‌های ری به همدان و قزوین به اصفهان واقع شده است. او فاصله همدان تا ساوه را سی فرسنگ و از ساوه تا ری را نیز سی فرسنگ ذکر کرده است (ایرج افشار، ۱۳۴۷، ص ۱۶۴). شکل شماره ۹ نیز نقشه خط سیر ناصرالدین شاه قاجار را در مسافرت به ممالک جنوبی ایران و عراق عجم نشان می‌دهد.

در تذکره جغرافیای تاریخی ایران به نقل از حمدالله مستوفی آمده است: «حمدالله مستوفی شاهراه‌ها را از شهر سلطانیه که مرکز حیات سیاسی و تجاری ایران بوده است آغاز می‌کند، این شاهراه‌ها به شرح زیراند: شاهراه بین شرق و جنوب، راهی که از طریق ساوه به قم و از آنجا به اصفهان و شیراز و بنادر خلیج فارس رفته است». شهر

مغ به نام بالتازار،^۱ گاسپار،^۳ و ملچپور^۴ برخاسته و برای پرستش حضرت عیسی به بیت‌الحم رفته‌اند...» مارکوپولو در شهر راجع به این سه نفر تحقیقات مفصلی نمود ولی هیچ کس نتوانست اطلاعات صحیحی درباره آنها بدهد جز این که در قدیم آن سه مغ در آنجا به خاک سپرده شده‌اند.^۴ (مارکوپولو، ۱۳۵۰، ص ۳۳).

شهر ساوه به لحاظ قرار گرفتن در مسیر جاده‌های اصلی ارتباطی - تجاری دارای موقعیت خاص بوده و بر این اساس رو به آبادانی و ترقی گذارده است (شکل ۸).

1-Baldasar

2-Gaspar

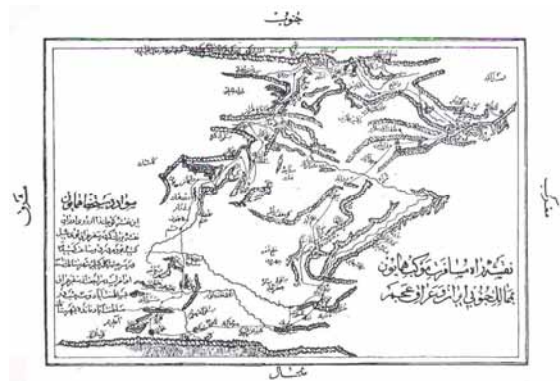
3-Melchior

۴- هیچ مسافری بعد از مارکوپولو خبری از آن آثار مقبره یا افسانه‌ای در ساوه که دلالت بر وجود سه نفر موبدی که او شرح داده، نقل نکرده است.

از خزف‌ها که قدیمی‌ترین نوع آن مربوط به قرن چهارم هجری (دهم میلادی) است کشف شده و از جمله دو قطعه خزف به دست آمده که در کوره فاسد شده است و از روی این آثار می‌توان گفت در شهر ساوه کارخانه و کوره‌های خزف‌سازی و خزف‌پزی وجود داشته است و خزف‌هایی که در آن شهر به دست آمده، ساخت همان شهر بوده است. بعد از آن نیز مقادیر زیادی از انواع دیگر خزف در آنجا کشف شده است و از قراری که گفته می‌شود در ویرانه‌های این شهر آثار کوره‌های متعددی کشف شده که از روی آنها می‌توان به مقام و اهمیت فنی شهر ساوه در صنایع خزف‌سازی پی برد.

روش‌های فنی و صنعتی این شهر در خزف‌سازی چندان با روش‌هایی که در شهرهای کاشان و ری دیدیم، تفاوت و اختلافی ندارند، فقط می‌توان گفت خزف‌سازان ساوه اصول و مواد و عناصر تزئینی را که ظروف خزفی شهرهای کاشان و ری به آنها ممتاز بود در صنعت خود به کار برده و از مجموع آنها استفاده کرده‌اند. یکی از آثار صنعتی نفیس شهر ساوه قدحی است در مجموعه اوسکار رافائل که تاریخ آن سال ۵۸۳ هجری (۱۱۸۷ م) را نشان می‌دهد و روی آن اشکال چند خانمی است در باغچه خرمی که در برابر آنها دریاچه آبی است و ماهی‌های چندی در آن شناور هستند. از جمله آثار دیگر این شهر

کاملاً مطمئن است. سفالگری هنر خالص است. هنری است که از قید هرگونه غرض تقلید آزاده است.» در کتاب تاریخ هنر نوشته ه.و. جانسون ترجمه پرویز مرزبان، تهران، سال ۱۳۵۹ ص ۲۰۵ در مورد سفال آمده: «در موزه‌های شرق و غرب عالم بیشتر و متنوع‌تر از هر محصول هنری ایران، ظروف سفالین جمع‌آوری شده است، چرا که گل کوزه‌گری ماده‌ای است تقریباً انهدام‌ناپذیر و خطه ایران که سراسر با تاریخ و تمدن کهن عجین شده است هنوز همه ساله صدها و هزاران سفالینه‌های تازه را از بطن خود پدیدار می‌سازد. چنانکه از دیرباز معمول بوده است این سفالینه‌ها بر روی چرخ کوزه‌گری و یا به وسیله قالب ساخته می‌شده و سپس با نقوش فراوان تزئین می‌یافته است.»

شکل ۹- نقشه خط سیر ناصرالدین شاه به عراق عجم از سفرنامه عرب عجم، ص ۱۹۴.
(ساوه از روی ترسیم فن آ. اولتاریوس ۱۶۳۸-۱۶۳۷ م)

ساوه از نظر صنعت سفالگری رقیب بزرگی برای شهرهای ری و کاشان محسوب می‌شده ولی بعدها به خصوص از قرن دهم به بعد به علت خشکسالی و چندین بار زلزله و سیل از رونق و آبادانی افتاده است. وجود سفالینه‌های بسیار زیبا و ارزنده‌ای مانند ظروف مینایی و کاشی‌های منقوش مخطط برجسته، با اشکال مختلف انسان و حیوان و پرنده و گل و بوته و نقوش هندسی و غیره و نیز قطعاتی که در گمانه‌زنی اطراف مسجد جامع کشف شده است و یا کاشی‌های مرقد امامزاده سید اسحق، خود دلیل بر این است که هنر سفالگری یکی از ویژگی‌های مهم و با ارزش مردمان ساوه بوده است. به خصوص سفال معروف به مینایی. در کتاب «صنایع ایران بعد از اسلام» در مورد سفال ساوه چنین آمده است: «خزف^۱ شهر ساوه...» در این شهر مقدار زیادی

۱- هر چیز گلی که در آتش پخته شده باشد، ظرف سفالین است، (فرهنگ معین) در کتاب معنی هنر نوشته هربرت رید ترجمه نجف دریا بندری تهران ۱۳۵۴، ص ۲۴، در مورد سفال چنین آمده است: «در حقیقت هنر سفالگری به قدری اساسی است و به قدری با نیازهای نخستین تمدن بستگی دارد، که روح قدس ناگزیر در آن تجلی می‌کند. هنر هر سرزمینی و حد حساسیت هر قومی را با هنر سفالگری آن می‌توان سنجید. این مقیاس، مقیاس

ایرینی است در نمایشگاه فریر که از صنایع قرن ششم هجری (دوازدهم میلادی) است و اشکال و تصاویر آن عبارت از چند خانم و مرغابی و برگ‌هایی است که روی آنها نقطه‌هایی دیده می‌شود و شاید همین طرح بهترین گواه وجود رابطه قوی بین خزف‌سازی کاشان و ساوه باشد. تعدادی از مجسمه‌های خزفی نیز که بعضی از حیوانات و پرندگان را نمایش می‌دهد به این شهر منسوب است و از جمله آنها، مجسمه شیری است که روی پاهای عقبی خود نشسته و دارای لعاب آبی رنگ فیروزه‌ای است. این مجسمه فعلاً در مجموعه کیورکیان نگهداری می‌شود که بهترین گواهی است بر مهارت و استادی صنعتگران در ساختن انواع مجسمه‌ها. احتمال می‌رود که خزف‌سازان ساوه به روش همکاران خود که در کاشان ری بوده‌اند کار می‌کردند و مطمئناً تعدادی از آنان در ابتدا در شهرهای کاشان یا ری زندگی می‌کرده‌اند و بعد برای کسب روزی و یا فرار از دست مغولان به ساوه آمده‌اند» (زکی، محمدحسین، ۱۳۲۰، ص ۲۱۶).

در کتاب «شاهکاری‌های هنر ایران» در مورد سفال ساوه چنین مکتوب شده است: «... سفال‌سازان ساوه ظاهراً به مجالس شکار توجه خاص داشته‌اند و شاید نقش سواری که به گرگ درنده‌ای شمشیر می‌زند در ساوه ساخته شده باشد. اما آن را به کاشان هم نسبت می‌دهند.

آیا می‌توان گمان برد که هنرمندان کاشانی به ساوه رفته تا ظروف سفالین را زینت کنند؟ بعضی از ظروفی که در ساوه پیدا شده خصوصیات کار کاشان و ری را دارا است. در ساوه به قدری سفالینه‌های منقش به شکل جانوران یافت شده که گمان می‌رود نقش جانوران از خصایص کار هنرمندان این شهر است» (ناتل خانلری، پرویز، ۱۳۳۸، ص ۸۳). وی در جای دیگر می‌گوید: «ساوه هم در این فن رقیب به شمار می‌رفت. اما خصوصیات

شیوه سفال‌سازی ساوه را نمی‌توان به دقت معین کرد زیرا که تپه‌های فراوانی از آنجا به دست نیامده و از طرف دیگر استادان سفال‌سازی کاشان و ری اغلب به آنجا مهاجرت می‌کرده‌اند» (ناتل خانلری، پرویز، ۱۳۳۸، ص ۸۳).

شواهد نشان می‌دهد که در بعضی جاها تا عمق ۱۰ متر می‌توان به آثار و اشیای قدیمی و بقایای ساختمانی دست یافت و در رابطه با سفال‌های مکشوفه در ساوه طبقه‌بندی در بین افراد محلی به شرح زیر متداول بوده است:

۱- اشیای دوره گبری مربوط به دوره ساسانی و اوایل اسلام.

۲- اشیایی که به کاشی معروف است مربوط به اوایل قرن چهارم تا اوایل قرن هفتم.

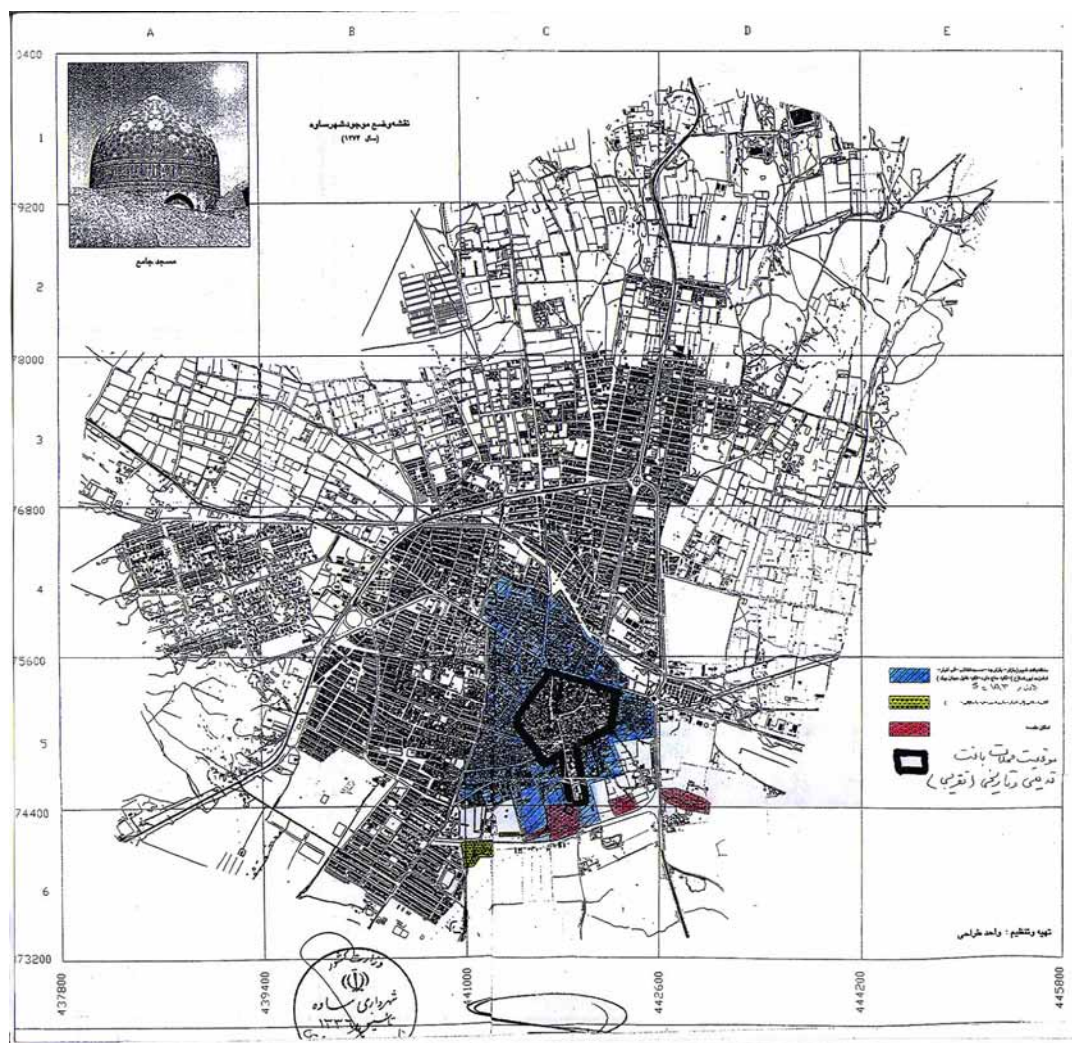
۳- اشیای عراقی که از دوره ایلخانیان مغول و تیموریان باقی مانده است.

۴- اشیایی که عباسی نامیده می‌شود و به دوره صفویه و بعد از آن تعلق دارد.

با در نظر گرفتن آنچه جغرافی‌نویسان درباره این شهر نوشته‌اند، محدوده قدیمی شهر را به طور تقریب می‌توان چنین مشخص کرد: از جنوب به اراضی مزروعی رود آبان که حمدالله مستوفی مورخ سده هشتم هجری قمری از آن یاد نموده است، از شمال به میدان سابق ملی یا شاه عباس، از شرق به تپه آسیا آبادو از غرب به جاده خاکی معروف به یل‌آباد که از جنوب به شمال کشیده شده است. نقشه شماره ۱ موقعیت محلات بافت قدیمی و تاریخی شهر ساوه را به طور تقریبی نشان می‌دهد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پدیده زیست در سراسر جهان واقعی است که با

نقشه شماره ۱- موقعیت محلات بافت قدیمی و تاریخی شهر ساوه مأخذ: شهرداری ساوه

در مکان‌گزین سکونتگاه‌های شهری داشته و موجب ایجاد ارتباط و داد و ستد بین شهرها و روستاها می‌شده است. آب است یقیناً این عامل در ایجاد شهر ساوه نقش بسیار مهمی داشته است چرا که نام ساوه همانگونه که بیان شد بی‌مناسبت با آب نیست و در تلفظ محلی ساوه به معنی آب ذکر شده است. امروزه این عامل نقش خود را در ادامه حیات شهر ساوه کماکان ایفا می‌کند وجود سد الغدیر بر روی رودخانه و فرقان (قره‌چای) در آینده‌ای نه چندان دور این شهر را به یک قطب کشاورزی در کشور تبدیل خواهد کرد. مطمئناً با گسترش شهر و افزایش

شرایط ناحیه‌ای و محلی پیوند می‌خورد، چرا که شرایط حیات به سبب موقعیت و وجود تنوع در محیط جغرافیایی یکسان نبوده و می‌توان در فاصله چند کیلومتر به کلی دگرگون شده و شرایطی دیگر حاکم گردد، استقرار، گسترش و عملکرد سکونتگاه‌های زیستی متأثر از عوامل طبیعی، انسانی، اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی و سایر موارد است که هر کدام از این عوامل به نحوی در شکل‌گیری شهر و نقش آن سهم‌مند. شهر ساوه نیز همانند دیگر سکونتگاه‌های زیستی کشور از چنین شرایطی تبعیت کرده و می‌کند. از جمله عواملی که از دیرباز نقش مهمی

داشته و به تحقیق و تفحص می‌پرداختند. وجود مراکز دانشگاهی در این شهر با بیش از هفت هزار نفر دانشجو در سی‌وسه رشته تحصیلی نیز نشان از چشم‌انداز علمی و فرهنگی این شهر در آینده است.

بنای مسجد جامع شهر با کاشی‌های الوان زیبا و کتیبه‌های متعدد آن که مربوط به دوره‌های مختلف تاریخی است سیمای مذهبی آن را به نمایش می‌گذارد. حفاظت و مرمت این مسجد اعم از خود بنا و تزیینات وابسته به آن به ویژه کاشی‌کاری‌های زیبای آن به گونه‌ای علمی توسط سازمان میراث فرهنگی و گردشگری با همکاری ارگان‌های مربوطه و همیاری ساکنین بومی و محلی می‌تواند به استحکام آن بیفزاید و مسجد جامع ساوه را به عنوان یک اثر تاریخی- فرهنگی و مذهبی به جهانگردان خارجی و گردشگران داخلی معرفی نماید.

این بنای مذهبی امروزه یکی از مهمترین نشانه‌های شهری ساوه محسوب می‌شود که به نوعی معرف هویت تاریخی فرهنگی این شهر است. یکی دیگر از شاخص‌های فرهنگی- هنری شهر ساوه سفالینه‌های آن است که مکرر در منابع مورد استفاده به آن اشاره شده است، خرف‌های به دست آمده از کشفیات تپه‌های باستانی این شهر نشان می‌دهد که پیشینه سفالگری در شهر ساوه از رونق زیادی برخوردار بوده است و کارگاه‌های زیادی در این رابطه فعالیت داشته‌اند. ویژگی خاص این تولیدات فرهنگی در شهر ساوه استفاده از تجربیات سفالگران کاشان، ری و همدان بوده است. در ساخت ظروف خزفی شهر ساوه عناصر تزیینی بیشتری به کار برده شده است.

سازمان صنایع دستی با همکاری مراکز دانشگاهی این شهر می‌تواند با ایجاد رشته‌های هنرهای سنتی و صنایع آلی تحقیقات لازم را در زمینه احیای صنعت سفالگری و

جمعیت آن محدودیت‌هایی نیز وجود دارد و لازم است در نگرش به توسعه آتی شهر با احتیاط بیشتری وارد عمل شد و از رشد بی‌رویه آن جلوگیری نمود. در این رابطه سیاست‌های کنترل جمعیت و جلوگیری از مهاجرت و عوامل جانبی آن می‌تواند راهکار مناسبی برای رشد موزون این شهر باشد. با استناد به وجود تپه‌های باستانی و آثار بدست آمده از حفاری‌های باستان‌شناسی می‌توان اذعان داشت که ساوه یک شهر تاریخی است و از موقعیت ارتباطی بسیار خوبی برخوردار بوده است. این عامل ارتباطی نقش تجاری و اقتصادی آن را تثبیت نموده و امروزه هم شاهد نقش مؤثر چنین موقعیت مناسبی برای ساوه هستیم با این تفاوت که در گذشته نوع فعالیت‌های تولیدی، تجاری و مبادله کالا در ارتباط با پتانسیل‌های محلی و منطقه‌ای ساوه و حوزه نفوذ آن بیشتر صورت می‌گرفته و حال آنکه امروزه با گسترش راههای ارتباطی و توسعه حمل و نقل در مقیاس ملی مطرح است. شهر ساوه امروزه اتصال دهنده مسیر راههای جنوب، غرب و شمال کشور به یکدیگر است. گرچه این شهر به سمت صنعتی شدن پیش می‌رود و امروزه با دارا بودن بیش از ۱۵۰ کارخانه متعدد و با تولیدات گوناگون در ایران یک منطقه صنعتی محسوب می‌شود. اما نقش گذشته آن را که با بهره‌مندی از پتانسیل‌های طبیعی و عوامل انسانی، اقتصادی به وجود آمده است می‌بایست حفظ کرد و با استفاده از نوآوری‌های تکنولوژیک به تقویت آن پرداخت. از جمله این نقش‌ها نقش تاریخی و فرهنگی- هنری آن است وجود کتابخانه بوطاهر خاتونی که به گفته یاقوت حموی نظیر آن در دنیا وجود نداشت نشان از اهمیت فرهنگی این شهر است و یا وجود اسطرلاب‌ها و کره‌ها برای مطالعه علم نجوم در این شهر حاکی از وجود دانشمندان و هنرمندانی است که در زمینه‌های مختلف علوم فعالیت

مکانیزاسیون کشاورزی و باغداری بهره‌گرفت و پسرکانه‌های زراعی و باغی و حوزه‌های نفوذ روستایی این شهر را به تولید این محصولات اختصاص داد و مانع از تغییر کاربری آنها شد.

مدیریت شهری و منطقه‌ای در ساوه به گونه‌ای باید عمل کند که تعادل لازم در نوع فعالیت‌های غالب کاملاً حفظ شود و با روند صنعتی شدن این شهر که در حال حاضر شاهد آن هستیم خدشه‌ای به سایر فعالیت‌ها وارد نشود، بعلاوه اینکه در توسعه شهر به کاربری‌های فضاهای سبز با تأکید بر جنبه زیبایی‌شناسی آن و راههای دسترسی پایدار و تأسیسات وابسته به آن که یک ضرورت توسعه شهری است تأکید بیشتری شود.

خزف‌سازی انجام دهند و با نوآوری‌های جدید به طور گسترده‌ای به تولید این دسته صنایع پردازند. رونق مجدد این صنعت نه تنها به اشتغال‌زایی در شهر کمک خواهد نمود بلکه با استمرار این فعالیت شرایط اقتصادی گروهی از ساکنین شهر را نیز ارتقا خواهد بخشید. از جمله نکات دیگری که در نتیجه‌گیری این تحقیق قابل بحث و پیگیری است توجه به فعالیت‌های کشاورزی و باغداری در این شهر است. همانگونه که جغرافی‌نویسان امروزی هم در آثار و نوشته‌های خود بدان اشاره کرده‌اند در این شهر و مناطق پیرامونی آن با بهره‌مندی از منابع آبی و شرایط آب و هوایی اراضی مستعدی برای فعالیت کشاورزی و دامداری به ویژه پنبه، غلات، انجیر، سیب و انار دارد که در این خصوص لازم است از آخرین دستاوردهای

منابع

- ۱- ابن حوقل، *صورة الارض*، ترجمه دکتر جعفر شعار، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.
- ۲- ازکایی، پرویز، *ساوه باستان*، ساوه نامه، مجموعه مقالات تاریخ و فرهنگ ساوه، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی ساوه، ۱۳۶۹.
- ۳- اصطخری، ابو اسحق، *مالک و الممالک* به کوشش ایرج افشار سیستانی، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۴۷.
- ۴- الویری، محسن، *جغرافیای تاریخی آوه*، امید دانش، ۱۳۸۰.
- ۵- اوژن فلاندن، *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*، ترجمه حسین نور صادقی، اشراقی، ۱۳۶۵.
- ۶- بیک محمدی، حسن، *مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران*، دانشگاه اصفهان، ۱۳۷۸.
- ۷- پرویز عباس، *از عرب تا دیالمه*، چاپخانه علمی، ۱۳۳۸.
- ۸- پیرنیا، حسین (مشیرالدوله)، *تاریخ ایران قدیم از آغاز تا انقراض ساسانیان*، انتشارات کتابخانه خیام، سال ۱۳۶۱.
- ۹- جانسون، ه. - .، *تاریخ هنر*، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، سال ۱۳۵۹.
- ۱۰- حموی، یاقوت، *برگزیده مشترک یاقوت حموی*، ترجمه محمد پروین گنابادی، امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- ۱۱- حموی، یاقوت، *معجم البلدان*، چاپ سوم، دارصادر، بیروت، ۱۹۵۷.
- ۱۲- خواندمیر، حبیب‌السیر، *زیر نظر دکتر محمد دبیر سیاقی*، خیام، ۱۳۵۳.
- ۱۳- دیاکونوف، *تاریخ ماد*، ترجمه کریم کشاورز، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، سال ۱۳۴۵.
- ۱۴- زکی، محمدحسن، *صنایع ایران بعد از اسلام*، ترجمه محمدعلی خلیلی، اقبال، ۱۳۲۰.
- ۱۵- سازمان پژوهش و برنامه آموزشی وزارت آموزش و پرورش، *جغرافیای استان مرکزی*، ۱۳۶۷.
- ۱۶- شاردن، *دائرةالمعارف تمدن ایران (سیاحت‌نامه شاردن)*، جلد سوم، ترجمه محمد عباسی، امیر کبیر، ۱۳۵۰.

- ۱۷- شکویی، حسین و موسی کاظمی، سید مهدی، مبانی جغرافیای شهری، پیام نور، ۱۳۸۴.
- ۱۸- شیروانی، حاج زین العابدین، *بستان السیاحه*، چاپ دوم، ۱۳۴۲ هـ.ق.
- ۱۹- عبدالرزاق، مولانا کمال الدین، *مطلع سعدین و مجمع بحرین*، جلد دوم جزء اول وقایع ۸۰۰ تا ۸۳۳ چاپخانه گیلانی لاهور به تصحیح محمد شفیع، ۱۳۶۰.
- ۲۰- فراهانی، ابوالفضل و قوچانی، عبدالله، *مسجد جامع ساوه*، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه) ۱۳۸۰.
- ۲۱- فزونی رازی، نصیرالدین ابوالرشید عبدالجلیل، *النتقض معروف به «بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فتاوی الروافض»* به تصحیح استاد فقیه میرجلال الدین محدث، انجمن آثار ملی شماره ۱۴۳، ۱۳۵۸.
- ۲۲- لسترنج، سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۷۷.
- ۲۳- لوئی و اندنبرگ، *باستان شناسی ایران باستان*، ترجمه عیسی بهنام، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
- ۲۴- محمدحسین بن خلف تبریزی متخلص به برهان، برهان قاطع، به اهتمام محمد معین، تهران، ۱۳۳۰.
- ۲۵- مستوفی، حمدالله، *تاریخ گزیده*، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی، امیرکبیر، ۱۳۳۹.
- ۲۶- مستوفی، حمدالله، *نزهة القلوب*، به تصحیح گای لسترنج تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۲.
- ۲۷- مصاحب، غلامحسین، *دائرة المعارف فارسی (جلد اول)*، مؤسسه انتشارات فرانکلین، ۱۳۴۰.
- ۲۸- معین، محمد، *فرهنگ معین*، جلد دوم، امیرکبیر، ۱۳۴۵.
- ۲۹- موسوی، سید محمود، «*پیگردی در مسجد جامع ساوه*» گزارش چهارمین مجمع سالانه کاوش ها و پژوهش های باستان شناسی در ایران (دوازدهم تا هفدهم آبان ماه ۱۳۵۴).
- ۳۰- مهریار، محمد، *مقاله سیر تحولات معماری مسجد جامع ساوه*، جلد دوم، مجموعه مقالات اولین کنگره معماری و شهرسازی ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴.
- ۳۱- ناتل خانلری، پرویز، *مرکز باستان شناسی ایران*، ۱۳۵۵ (اقتباس و نگارش)، شاهکارهای هنر ایران، تألیف پوپ، فرانکلین، ۱۳۳۸.
- ۳۲- نهجیری، عبدالحسین، *جغرافیای تاریخی شهرها*، انتشارات مدرسه، ۱۳۷۰.
- ۳۳- و. بارتولد، *تذکره جغرافیای تاریخی ایران*، ترجمه حمزه مردادور، توس، ۱۳۵۸.
- ۳۴- هربرت، رید، *معنی هنر*، ترجمه نجف دریا بندری، تهران، ۱۳۵۴.